

על החינוך כאדידיאה נכספת

חנוך בן פזי

ישעיהו תדמור ועמיר פריימן (2012). *חינוך: מהות ורוח*. מכון מופ"ת:
תל אביב 2012

וזהי ליבת החינוך בעיני: מרחב מוגן שבו ניתנת
ללומד הזדמנות לגעת בנשגב, להבין ולהכיר את
עצמו ואת האחר ולעצב לעצמו חיים מונחי חזון.
(יהודה בר שלום, עמ' 92)

במכתב הפנייה אל הכותבים השותפים בקובץ מאמרים זה נכתב: "כוונת היוזמה שלנו היא להחזיר עטרה ליושנה ולשוב לעיסוק במהות החינוך, בציר המרכזי שלו; בשכבת עומק שמתחת ליסודות החינוך או – על פי דימוי אחר – בשכבה העילית ובספרה הרוחנית שלו. קובץ המאמרים נועד אפוא להשפיע על השיח הציבורי והחינוכי ולהטותו לשאלות היסוד של החינוך – לתכליתו העליונה, לייעודו רחוק-הטווח, לחזונו. במאמך התייחס/י נא אפוא לליבת החינוך, מהו הגלעין של החינוך, מהן תכליותיו המתנות את מטרותיו, מהם יעדיו הגבוהים, מה מצוי באותה שכבת עומק של החינוך, מהי רוחניות בחינוך" (עמ' 9). הספר *חינוך: מהות ורוח* מבקש אם כן לנהל דיאלוג או לפרוש תשובות ותגובות של אישים שונים לשאלה זו שנשלחה אליהם. הוא יוצר מעין קשת של מאמרים הנענים בגוונים שונים לבקשה זו.

כיצד לכתוב ביקורת על קובץ מאמרים? זו שאלה שבוודאי מטרידה כל אדם שניגש לכתוב ביקורת על קובץ שבו נאספו אט אט מאמר ועוד מאמר, עד שהיו לאסופה אחת. בדרך כלל, הקורא מחפש בתוכן העניינים מאמר שימצא חן בעיניו, מאמר שירגיז אותו, או את דברי ההקדמה או אחרית הדבר של העורכים. יש שהקורא נתפס לאחד משערי הספר שהוא מתחום עניינו המקצועי ומוצא בו עניין. ספר מאמרים עלול להיות נידון לדפדוף בלבד, כזה שהקורא סוקר בעיניו, מעלעל בו מצד לצד, מהמהם ואומר, "יש כאן כמה דברים מעניינים, אולי אקרא בהזדמנות". ופעמים אף זוכה מאמר שהתפרסם בקובץ מאמרים להיות מעין "פנינה" שהקוראים מספרים

עליה זה לזה, ומפנים אליה שוב ושוב. אך השאלה המרתקת יותר והחשובה יותר היא, אם הצטרפו המאמרים זה לזה, ולכדי אמירה שהיא גדולה מסך כל חלקיו של הקובץ; אם יש דבר שעצם החיבור של המאמרים זה לזה מלמד או קורא אליו. עיון קצר בשמות הכותבים בספר מגלה גלריה נאה של דמויות חינוך מן המובילות במחקר החינוך ובהגות החינוכית בארץ. מקצת הכותבים הם גם אנשי חינוך המצויים בשדה החינוך במובנו המוכר, בבתי הספר ובתנועות הנוער, שבתי הספר שלהם הם דוגמה ומופת: רחאב עבד אלחלים, דב זינגר, אריה ברנע, דני לסרי, נעמי סרוקה. ומטעמים ברורים המיוחדים לספר זה, נכללו בספר גם מאמרים של אנשי חינוך שהפנייה אל הרוחני מעסיקה אותם, באקדמיה ובשדה: אדמיאל קוסמן, זהבית גרוס, מארי קופטי. חלק גדול מן הכותבים בספר מוכרים למי שעניינם החינוך בארץ כדמויות פורצות דרך וכמובילות עשייה חינוכית מרתקת ומאתגרת. אשר על כן, די בעצם התכנסות זו של מאמרים כדי לכבד את הבמה שניתנה להם, והיא מצדיקה את המאמץ הנדרש מן הקורא לעיון ולימוד ספר זה. ובכל זאת, האם אפשר לקרוא את המאמרים כפרקים המתגבשים לספר אחד? כדי להבין ולראות את הספר כמסע אחד משותף ומאתגר, תלו העורכים שלט ובו "הוראות למטייל הבא בשערי השמורה". אחרי שקראתי את ההנחיות אני מבקש להיכנס בשערי הספר.

הספר מוגדר כחיפוש אחר ליבת החינוך, והוא מבטא צורך ורצון לשוב אל המשמעות העמוקה של החינוך, אל הראשית שייסדה את השדה החינוכי. לא חיפוש אחר דרכים חדשות בחינוך, לא תוכניות לימוד אלטרנטיביות, לא תוספת שעות שנתיות למקצוע חדש שייקרא "ערכים", לא חובת סדנאות וימי עיון על זכויות אדם, ציונות ושואה כחלק מתהליכי הכשרת המורים, ואפילו לא הצעה לארגון מחודש של מבנה בית הספר, והיחסים שבין הצוות והלומדים. הספר מבטא רצון מודע לפנות לעצם החינוך, לכוון את כולנו לשאול מחדש על מהותו. אך כיצד ניגשים לשאול על מהות? וכיצד ניגשים לחקור את מהות החינוך? הספר מבקש לעשות זאת, תוך כדי יצירה של רב-שיח הולך ומתרחב בין העורכים לבין עצמם, עם אנשי החינוך, עם מקורות ההגות והפילוסופיה, ועם השדה הממשי שבו מתרחש המעשה החינוכי.

הראשית: השיח הבוכריאני

אחד הדברים שהפתיעו ואולי גם ריגשו, הייתה נוכחותו הגלויה והנסתרת בספר של אדם אחד, יותר מכל אדם אחר, והכוונה היא למרטין בובר. מספר ההפניות בספר זה למשנתו של מרטין בובר עולה על כל הפניה אחרת למשנתו של הוגה חינוכי אחר,

חשוב ומוכר ככל שיהא. ועדיין אין די במספר ההתייחסויות הגלויות כדי להבליט כראוי את מידת הנוכחות של בובר בספר, הבולטת יותר מכל ההפניות והאזכורים הברורים. אך מדוע דווקא בובר? מה יש בפילוסופיה הדיאלוגית של בובר שאיפשר ומאפשר את המעיין המתגבר של הספר? דומני, כי מעבר לעצם החיפוש אחר הרוחני ואחר הדיאלוג החינוכי, יש עוד שני דברים שהתחברו ליצירת המעיין החינוכי הבוריאני: אומץ – או אומץ רוחני, ורבגוניות בתחומי היצירה.

במאמר הנושא את השם "החירות" ביקש בובר לבחון את שאלת חינוך הנוער ואת האפשרויות הרוחניות התלויות בנוער. שאלת הפתיחה שלו הייתה, "מה לנוער ולדת?". שאלה כזאת יכולה להיחשב למובנת מאליה במערכת חינוך דתית, אולם את בובר מעסיקה השאלה הזאת דווקא בהקשר הרחב והכללי שלה, בהקשר הציוני החילוני ובהקשר האוניברסלי, הכלל-אנושי. בובר אינו שואל על-אודות הדת במובנה המסורתי הממסדי, אלא מעלה שאלה רוחנית, שאלה חינוכית דתית. מי שרואה בדת כלי למדידת אמונה או לקיום מצוות אכן אינו יכול לראות בדת עניין של הנוער, אלא אולי של נוער דתי. אך בובר מבקש לראות את הדתיות כשאיפה אל המוחלט, כנכונות להגשים בחיים בפועל את הרוח שבמוחלט. ובעיניו, נפשו של הנוער וליבו עדיין פתוחים לקבל את העולם ברכ-פניו. המחשבה על הנוער, המחשבה על החינוך, משמעה פתיחות לשינויים ופתיחות אל הרוחני, ונכונות להתייצב בפני המוחלט והאינסופי. הפנייה אל הנוער היא הפנייה של החינוך אל השיח הרוחני הנאצל, אל ברית הרוח:

וזה סוד ברית הרוח, שמכל מקום מצד זה, שהוא עיקר גדול, כל איש נושא בקרבו את זרעו של כל המין כולו; וכל גורל טומן בחובו את זרעו של כלל קרות הימים. לכל אדם נוגע פעם אחת המוחלט הפועל, ואפילו נגיעה זו קצרה מאד, מעומעמת מאד, עת החיים, שבה דבר זה עולה לכל – אנו מכנים לה בשם נעורים. בעונה זו כל אדם יודע שעה אחת, שבה האינסוף נוטה אליו [...] זה טיבה של הנפש כמזומנת לכל, שרוחה רוחש מעל ראשו של האדם הצעיר: רוחו לא זו בלבד שהוא מזומן לקבל כל דבר, הוא מזומן גם לקבל את כלל הדברים. (בובר, 1984, עמ' 118).

הסכנה של החינוך היא להיות שקוע בכל מה שמסביב, במסגרות, בכללים, בחוקים, בטכניקות, בארגון, ורק לא בליבת החינוך, בלב. החשש הגדול של בובר הוא מפני המחנכים והמבוגרים, אלו שתפקידם לשמר את הכללים ואת האדנים שעליהם נשענת החברה. המחנכים, אומר בובר, עלולים להכתיב לנוער דרך חיים מסוימת. מטעמים

ברורים, הם רוצים לקחת את הנוער ולהכפיפו לתוך סדר ומשמעת. עצם הפעולה הזו יש בה ביטול התנועה אל המוחלט, ביטול התנועה אל האמת. עלינו לסייע בידי הנוער לחוש כי "כל הדרכים שאדם הולך בהן באמת ובקדושה, עולות לשער אלוהים". (שם, עמ' 119). העיון והלימוד בספר זה הם מעין היענות לקריאה של בובר, ויצירה של קריאה חדשה – להעז ולחזור אל מהות החינוך.

האישי והבין-אישי

ממד נוסף ומיוחד של ספר זה, שאף הוא זכה להדגשה בכתביו של בובר, חינוך האישיות מתוך זיקה ודיאלוג. בובר מבקש את הזיקה הדו-שיחית, שבין אדם לאדם ובין מחנך וחניך. הוא מבקש מן המחנכים להתייבב לפני חניכיהם כפי שהם, כאישיות מלאה על קשייה ומגבלותיה. דמות המופת שמציב המחנך איננה דמות של אידיאה אלא דמות אדם, כזה שאפשר להיפגש איתו ולשוחח איתו. דווקא העמידה כאישיות ממשית מאפשרת את הזיקה הבין-אישית, ובה גם הפנייה אל הרוחני. בובר מבקש את האישי, וממנו את הבין-אישי. ושוב, בדרכו של בובר, נדרש המחנך להתייבב כפי שהוא בפני קוראיו, כאדם. כאדם לא שלם, בעל ספקות, בעל התנסויות מסוימות, ואולי רק ככזה יוכל ליצור דיאלוג של ממש עם קוראיו. רק ככזה יוכל להביא את הרוח לנשוב באותיות המתות.

בדרך זו הלכו גם עורכי הספר, וביקשו מן הכותבים את הממד האישי. ואכן, רבים מן הכותבים בספר נענו לכך ופנו אל הכתיבה האישית, אולי אל האישית והאינטימית ביותר בדרכם המחקרית או החינוכית. הבחירה המודעת הזאת חודרת את השריון של המחקר ושל הכתיבה ויוצרת סדק פנימי, אל המהות העמוקה ביותר של האדם עצמו. ונטלתי לעצמי את חופש היצירה כדי לבנות את השפה האישית – הבין-אישית – ההולכת ונוצרת מן הפסוקים הפרטיים של הכותבים. האם בכוחו של הצירוף ליצור יצירה חינוכית אישית חדשה? האם בכוחן של האמירות הפרטיות והאישיות לבנות שיח חינוכי? אולי זו מעין סוגיה תלמודית שעניינה האישי והבין-אישי בחינוך:

נולדתי ביום גשום במיוחד בחורף 1955 בוואדי חליסה שבחיפה שטופת השמש הציונית, שביקשה בכול כוחה להיות בה בעת הומניסטית ואף לחולל משמעות, ייעוד ומוצא שקט מזעקות השבר של אמהות ואבות, שאחרי שכבו האורות והשכנים עלו על יצועם השתחררו מהם בפראיות בלתי נשלטת הסודות הכמוסים, הטרגדיות המודחקות והזיכרונות מהילדים שנטרפו 'שם' (אילן גור זאב, עמ' 31);

מאז ימי ילדותי חיפשתי רמזים לנס בסביבתי, והמפגש עם הלא ידוע הופיע לפרקים. האפשרות הרוחנית הפכה להיות ממשית כשנולדה בתי הבכורה. תוך כדי השיחות שלנו על העולם הזה ועל עולמות אחרים היא הייתה מספרת לי כי אלוהים לקח קופסה ושם אותה בתוכה. לאחר מכן הוא עטף את הקופסה בסרט ושלח אותה למטה אל העולם. ואז אני, אמא שלה, שמתי את הנשמה שלה בתוך הבטן שלי וכך יצאה ילדה (טליה בירקאן, עמ' 299);

בכיתה ח' השתנה הכול. המורה ע' החליפה את המורה תמר בקבוצת 'דקל' שלנו, ועל פי תפיסתי היא גילתה יחס דיפרנציאלי כלפי הילדים – על פי הפופולריות של הוריהם בקיבוץ. מעמדי בכיתה היה ברור ומוחשי: ע' הייתה מתיישבת על שולחני ומסתירה לי את שאר חברי הכיתה (יהודה בר שלום, עמ' 89);

עם השנים שקע כבר העלבון אבל את המשפט "פריד, אם לציפור היה שכל כמו שלך, היא הייתה עפה אחורה",¹ לא יכולתי לשכוח, והוא אפילו התחבב עלי יותר ויותר. נפלא בעיני שהוא, הבא ממתמטיקה, טרח להסביר לי את מגבלותיי בשפה פיגורטיבית ובאמצעות דימוי שהיחס ההפכי בין שני חלקיו הקסים אותי (אגי משעול, עמ' 53);

אז לך אל עולם הדמיונות ושם תמצא כל מה שאתה חולם לפגוש. לך תמציא לך עולם, או חדר, ולך בלה בו כפי שאתה רוצה. תראה מה שתראה, תחשוב מה שתחשוב, תגיד מה שתגיד; עולם פרטי שלך, מלא בכל טוב, אמיתי לגמרי בשבילך, מופרע לגמרי בשבילי, אז מה? (שבתאי מג'ר, עמ' 323);

אחד האירועים החינוכיים שעד היום איני יודע אם היה מודע לעצמו כאירוע מחנך, היה טקס הפרידה מבית הספר בזמן מלחמת העצמאות [...] המורה שלנו כינסה אותנו ואמרה לנו כי מעתה לא יהיו עוד לימודים, כי יש מלחמה בעולם. היא איחלה לנו כל טוב ונתנה לכל אחד מאתנו מתנה: שקית ובה זרעי צנונית. "זרעו את הזרעים בגינה, יצמחו צנוניות וכך נתגבר על הרעב ונשבור את המצור על העיר" (מוקי צור, עמ' 81);

יושב בשקט על השפה בסלון, בחוץ יום יפה, בבית שקט שקט – כולם עוד ישנים. הכוונה שלי לתת למצבי להיות, להיראות ולגשש בתוך השקט, אחרי

1 פריד הוא שם משפחתה הקודם של המשוררת אגי משעול.

התנסחות הולמת מהו בית ספר למבוגרים. להתעורר בתוכי למצב כזה. אחרי כמה דקות אני שם לב שדעתי מוסחת ואני עסוק במחשבות על מבנה שיעור מתמטיקה שעלי להעביר מחר בכיתה ח' (זהר מליניאק, עמ' 45).

אז איך מחפשים את הרוח בחינוך? החשש הגדול הוא החשש של הפילוסופיה, שמא יהיה הדיבור על הרוח ריק מתוכן. לעיתים, נדמה לשומע כי המילה רוחניות המחזיקה הכול בידה, נשארת כצל עובר וכרוח נושבת. כנראה שהאפשרות של הרוח להיות מהותית, קשורה ביתדות שהיא מוצאת להיאחז בהם, בליבותיהם של האנשים. בהקשר של הספר הזה, הרוח יכולה להיות ממשית ומשמעותית כשהיא נאחזת בחוויותיהם של הכותבים והמחנכים. החשש הוא שמא מדי פעם בורח לו הספר אל המחזות של המילים הגבוהות, אלו שאתה שואל את עצמך אם משהו בכלל מסתתר בתוכן או מאחוריהן. דומני, כי הניסיון להעמיק את יתדותיו של אוהל אברהם זה מאיים בחשיפה יתרה של הכותב, ואולי גם מאיים בתובענות שלהן מן הכותב. וכאן עליי להתוודות, כי תחילה ראיתי במאמרים אלו את החלקים הפחות טובים של הספר. אולם במחשבה שנייה הבנתי את חשיבותם הרבה בקובץ הזה. דווקא מאמרים אלו מלמדים את הקורא על גודל האתגר שהוצג לפני הכותבים. ועל כן, מומלץ לקרוא בזהירות יתרה את מאמריהם של ניר מיכאלי, של נמרוד אלוני ושל עדנה ענבר, המסמנים את החיפוש אחר הרוחני, בצד החשש מן החיפוש הזה עצמו, את התקווה והסיכון שבציור אוטופיה. ולאלו כדאי להוסיף את מאמרה המוקפד ומאיר העיניים של עדנה אולמן-מרגלית על ההבחנה בין "משמעות החיים" ובין "חיים משמעותיים" (עמ' 123).

העריכה: מהות ורוח

נושא נוסף וחשוב שיש לעיין בו בתשומת לב יתרה הוא מלאכת העריכה. שכן, הן בראשית והן באחרית, דומה שיש לראות ספר זה כסיפורו של מפגש שהתקיים ואולי ממשיך להתקיים בין שני אנשים, שני העורכים של הספר, המגיעים משני עולמות קרובים ורחוקים כאחד. מצד אחד מתייצב בפני החברה הישראלית עמיר פריימן, שמסע החיים שלו הוא המסע אחר הרוחני, ומבקש לתת דין וחשבון על עולמו הרוחני באור אישיותו ומשנתו של אנדרו כהן. מן הצד האחר מתייצב ישעיהו תדמור, פרופסור לחינוך שצמח בתוך מערכת החינוך, שבין תפקידיו הרבים גם עמד בראש מכללה להכשרת מורים, מכללת לוינסקי. ספר זה מאפשר לתדמור לחזור אל העולם הרוחני הלא ממסדי שממנו בא, עולמו הרוחני והדיאלוגי של יוסף שכטר. כדאי לשים לב לבחירה הצנועה או המסתירה של העורכים למקם את מאמריהם. מאמרו

של פריימן הוא המאמר השישי בספר, ומאמרו של תדמור הוא המאמר השישי בספירה מן הסוף.

דומני, שהאתגר המורכב של קורא הספר הביקורתי הוא המחשבה על-אודות הדיאלוג המיוחד שנוצר בין שני עורכי הספר, שהכותבים השונים משמשים לו השראה. ובאופן גלוי בשמו של הספר: פריימן ניגש לספר ולתאר את משמעות ה"רוח" וה"רוחני" שבחינוך, ואילו תדמור ניגש לבאר את משמעות ה"מהות" וה"מהותיות" שבחינוך. המשותף לשני העורכים הוא החיפוש אחר הממד הנשגב שבחינוך, אחר מה שנהוג לכנותו "הממד הרוחני". בעיני פריימן, החיפוש אחר הרוחני מבטא את המהות. ובעיני תדמור החיפוש אחר המהותי והאותנטי בא לידי ביטוי בזיקה אל הרוחני. "הרוחני", אומר פריימן "מילה זו היא בשבילי מעין חץ מורה, המצביע על הדחף או הכמיהה העמוקים והגבוהים ביותר שבי, אל מהותי ואל תכלית קיומי. את הנטייה והמשיכה למהות ולתכלית הבלתי נתפסות הללו אני מבקש לחזק בתוכי" (פריימן, עמ' 54). התיאור של פריימן הוא תיאור של החינוך כתרגול רוחני, המצטרף למסע החיים, אולם מטרתו של המסע – רוחנית, ומטרתו של החינוך לעודד את הכמיהה הרוחנית בלב האדם. ותשובתו של תדמור באה מן השדה החינוכי: "המפתח לחינוך התלמיד לתפיסה מעמיקה של קיומו ולזיקתו לרוחניות הוא בחינה מתמדת של המורה עצמו את ההווה הקיומית שלו הוא. משמע, שיכיר בגיבוש המתמיד, המשתנה, של הוויית החיים שלו עצמו ושל תובנותיו בנוגע לתפקידו – לשליחותו, לייעודו, לזהותו ולקיומו כמורה" (תדמור, עמ' 294). אולם, כיצד יש להבין את אותו חיפוש אחר משמעות קיומית או אחר הזיקה לרוחני, על כך משיב תדמור במונחים הלקוחים מתורתו של מורו ורבו, יוסף שכטר, "מהותיות" ו"רצינות". תיאורו של שכטר את המהותי מתבססת על החיפוש העמוק אחר תחליף לאידיאה הדתית. "המפתח למהותיות הוא במודעותו של אדם שהוא חי בשני צירים: הציר האופקי – הפיזיולוגי, החברתי הכלכלי – והציר האנכי החותר אל עומק הפנימיות וממנה מעלה, אל האלוהי, המוחלט והנשגב" (תדמור, עמ' 295).

מילות סיום ובריאה

אני מבקש לסיים מאמר זה בשתי ציטטות המסמנות את נתיב ההמשך המוצע בספר. הציטטה הראשונה מובאת בדבריו של רון מרגולין ולקוחה מטולסטוי, כאשר חזר "לאמונה באותו רצון שכרא אותי ודרש משהו ממני. חזרתי לאמונה שהמטרה הראשית והיחידה של חיי היא להיות טוב יותר ולחיות בהתאם לאותו רצון" (מרגולין, עמ' 147).

212). ובקרה לדבריו, אני מבקש להוסיף ציטוט מלשונו של בובר, במילים המסיימות את מאמרו המפורסם, "על המעשה החינוכי":

כשכל המגמות מכזבות בחשכת האפלה של התהום, קמה המגמה האמיתית היחידה של האדם, המגמה אל הרוח הבורא, אל רוח אלוהים המרחפת על פני המים. היא האוטונומיה האמיתית של האדם, פריה של אותה חירות, שאינה בוגדת ומנכרת עוד, אלא נוהגת באחריות. האדם הנברא, הצר צורה ומשנה צורה לנברא. אינו יכול לברוא, אבל יכול הוא, יכול כל אדם לפתוח את לבו של עצמו ואת לבם של אחרים לדבר הבריאה. ויכול הוא לקרוא לברוא, שיציל את צלם דמותו וישלימהו. (בובר, 1980, עמ' 261)

רשימת מקורות

בובר, מרטיין, מ' (1980). כסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההווה. ירושלים: מוסד ביאליק.
בובר, מרטיין, מ' (1918 [1984]). תעודה ויעוד א'. ירושלים: הספריה הציונית.